

6. Amonova Z., Boqiyev A. “Durrul majolis” da Odam (a.s) talqini //Oltin bitiglar–Golden Scripts. — T. 2024. – №. 2.

7. Amonova Z., Boqiyev A. Saif Zafari Buxoriyning «Durrul majolis» asarida shayxlar talqin. Tamaddun nuri.

BADIIY RETSEPSIYA VA A.KAMYU IJODI

*Kasimov Abdugapir Abdikarimovich,
FarDU professori, filologiya fanlari doktori
Yarmuhammad Xudayberganovich Madaliyev,
Janubiy Qozog‘iston universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya

Turli ko‘rinishdagi adabiy aloqalar barcha davrlarda adabiyotning yashashi va taraqqiyoti uchun muhim omil sanalgan. Adabiy aloqalar adabiyot taraqqiyotini ta’minlashda, adabiy jarayonni yangi badiiy asarlar, adabiy an’analar, adabiy oqim va yo‘nalishlar, adabiy janrlar bilan boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi. “Adabiy munosabat” jarayonida ikkita asosiy omil – qabul qilayotgan va qabul qilinayotgan tomonlar faol bo‘ladi. Bu omillarning o‘zaro munosabati retsepsiya tabiatini oldindan belgilaydi, uning oqibati esa ham qabul qilayotgan, ham qabul qilinayotgan tomonlar bu hodisaga moyilligi va qiziqishiga bog‘liq bo‘ladi.

Maqolada retseptiv estetika va badiiy asar retsepsiyasining tarkibiy paradigmalari tahlilga tortilgan. A.Kamyu ijodi misolida o‘zbek adabiyotshunosligida ta’sir va talqin masalasi bo‘yicha fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘z va iboralar: retsepsiya, Reynard Dol, D.A.Chugunov, dekodlash, ta’sir, A.Kamyu, talqin.

Аннотация

Литературные связи в различных формах считались важным фактором выживания и развития литературы во все эпохи. Литературные контакты играют важную роль в обеспечении развития литературы, обогащении литературного процесса новыми произведениями искусства, литературными традициями, литературными течениями и направлениями, литературными жанрами. В процессе «литературной коммуникации» действуют два основных фактора — реципиент и принимающая сторона. Взаимодействие этих факторов предопределяет характер рецепции, а ее результат зависит от

склонности и заинтересованности как воспринимающей, так и воспринимающей сторон в этом явлении.

В статье анализируются структурные парадигмы, рецептивной эстетики и рецепции художественного произведения. На примера творчества А.Камю изучена проблемы влияния и интерпретации в узбекском литературоведении.

Ключевые слова и выражения: рецепция, Рейнард Дол, Д.А.Чугунов, декодизация, влияние, А.Камю, интерпретация.

Abstract

Literary relations in various forms have been considered an important factor for the survival and development of literature in all eras. Literary relations play an important role in ensuring the development of literature, enriching the literary process with new works of art, literary traditions, literary movements and trends, and literary genres. In the process of “literary relations”, two main factors are active - the receiving and the received parties. The interaction of these factors predetermines the nature of reception, and its outcome depends on the inclination and interest of both the receiving and the received parties to this phenomenon.

The article analyzes the structural paradigms, receptive aesthetics and reception of a work of art. Based on the example of the work of A.Camus, the problems of influence and interpretation in Uzbek literary studies are studied.

Key words and expressions: reception, Reynard Dole, D.A.Chugunov, decodization, influence, A.Camus, interpretation.

Dunyoda madaniyatlararo muloqot masalalari har doimgidan ham ko‘proq dolzarb sanalayotgan bir vaqtda, adabiyotdagi retsepsiya masalalari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

“Retsepsiya” so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, “receptio” – “qabul qilish” degan ma‘noni anglatadi. “Retsepsiya” atamasidan ilm-fanning turli sohalarida, jumladan, tibbiyot, fiziologiya, informatika, madaniyatshunoslik va huquqshunoslikda foydalaniladi.

Zamonaviy retsepsiya nazariyasi adabiy tanqidning yangi yo‘nalishi bo‘lib, XX asrning 60-70-yillarda Germaniya va AQShda adabiyot inqiroziga munosabat sifatida paydo bo‘lgan. Uning shakllanishi va rivojlanishiga, asosan, germeneytika (falsafiy germeneytika) va fenomenologiya o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan.

Retsepsiya nazariyasi ustida tadqiqotlar olib borgan madaniyatshunos Stuart Xoll retsepsiyaning “ kodlashva dekodlash” konsepsiyasini, H.R.Yauss “kutish ufqi” (горизонт ожиданий) atamasini kiritadi. M.M.Baxtin esa retsepsiya atamasiga “kommunikatsiya”, “dialog” deb ta‘rif bergan.

Polyak faylasufi va adabiyotshunosi Roman Ingarden (1893-1970) retseptiv estetikaning asoschisi hisoblanadi. Retseptiv estetikada barqaror ma'no yadrosi mavjud emas, u faqatgina matn va o'quvchining cheksiz, ko'p qirrali o'zaro ta'siri natijasida paydo bo'ladigan asar ma'nosining turfa xilligi va o'zgaruvchanligini nazarda tutadi. Retseptiv estetika adabiyot va san'at haqidagi qarashlarni kengaytiribgina qolmay, an'anaviy nazariyalardan voz kechishga yo'l ochishi mumkin. Ingarden o'z tadqiqotlarida matn-o'quvchi-asar munosabatlarini o'rganib, "aktuallashtirish", "konkretlashtirish", "kommunikativ noaniqlik" va "estetik tajriba" kabi asosiy tushunchalarni izohlashga harakat qilgan. Olim metaforaga asoslangan holda o'quvchini vaziyat, matnni esa mazmun deya ataydi. Ingardenmajoziy ma'noda o'quvchini "g'ilof", matnni esa "shu g'ilofda joylanishi nazarda tutilgan va unda mavjud bo'lgan narsa" deya ta'riflaydi. Chunki har bir kitobxon asar mutolaasidan o'ziga kerakli, g'oya, tushunchava zavqni oladi. Shu bilan birga, u matnni turlicha talqin qilish imkoniyatini "o'quvchining retseptiv va konstruktiv" faoliyati bilan bog'laydi. Ingarden fikricha idrok, asarning turli qatlamlariga kirib borib, uning tagma'nosini yuzaga chiqaradi. Demak, badiiy retsepsiya asar ma'nosining o'zagiga yanada chuqurroq kirib borgandagina retsepiyent asarni to'g'ri talqin qila oladi.

Nemis tadqiqotchisi Reynard Dol tasnifiga ko'ra retsepsiyaning samarali-ijodiy (produktiv), reproduktiv, ilmiy, siyosiy va mafkuraviy turlari farqlanadi. Ularning har biri asar retsepsiyasi tadqiqi izchil bo'lishi uchun xizmat qiladi. Chunki olim ta'rif bergan barcha retsepsiya turlaridan bugungi kunda ham keng foydalanib kelinmoqda.

Shu o'rinda Reynard Dol ishlab chiqqan tasnifga "milliy retsepsiya"ni ham qo'shish mumkin deb hisoblaymiz.

Xalqlarning mavjud tarixi, milliy-madaniy qadriyatlari, urf-odatlar, afsonasi, qahramonlari va o'z mentaliteti xalq olamini tashkil etadi. Badiiy asarlar orqali turli xalqlarning madaniyati, tarixi, turmush tarzi, an'analari va milliy qadriyatlari, bir so'z bilan aytganda shu xalqning mentaliteti bilan yaqindan tanishish barobarida madaniyatlardagi universal va differensial holatlarni o'rganish, tahlil qilish hamda qiyoslash mumkin bo'ladi. Badiiy asarlarda ham ma'lum bir xalq mentalitetining milliy manzarasi aks etadi. Har bir millat dunyoni o'zgacha ko'radi va uning dunyoqarashi ham bir-biridan batamom farq qiladi. Chunki boshqa mamlakatda yoki boshqa bir davrda paydo bo'lgan turli xil madaniy matnlar yoki badiiy asarlar ma'lum bir jamiyat tomonidan mutolaa qilinadi, o'rganiladi, idrok qilinadi, tahlil qilinadi va bu jarayonda aynan milliy retsepsiya shakllanadi. Kitobxon chet el adabiyotidagi ma'no-mazmun to'g'ri dekodlanishi uchun o'sha davr va o'sha hududning sharoiti, muhiti, insonlarning yashash tarzi va

dunyoqarashlarini qisman bo'lsada bilishi yoki to'g'ri tasavvur qila olishi kerak bo'ladi. Bejizga Gyote "...Shoirni anglash uchun uning mamlakatiga borish kerak," deya ta'kidlamagan. Mashhur rus va amerikalik yozuvchi, adabiyotshunos V.V.Nabokov "Lolita" romanini ham rus ham amerikalik kitobxon uchun ikki tilda yozgan. Lekin asarning matni bir xil emas, chunki muallif o'z o'quvchilarining madaniy va ma'naviy munosabatlardagi farqlarni, shuningdek, mentalitetni hisobga oladi.

XX asrda ta'sir va talqin masalalarini qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida tadqiq etgan M.Jirmunskiy, M.P.Alekseyev, I.F.Belzu, R.Yu.Danilevskiy, G.A.Time, G.A.Fridlander (Rossiya), P.Van Tigem, F.Baldansperger (Fransiya), X.Rudiger (Germaniya), C.Laage (Germaniya), A.Dima (Ruminiya), R.Vellek (AQSh), P.Vaddington (Yangi Zelandiya) singari chet el olimlari bilan bir qatorda F.Sulaymonova, Y.Solijonov, A.Rasulov, D.Quronov, I.Sulton, A.Qosimov, G.Sattorova, Sh.To'ychiyeva, M.Qo'chqorova singari o'zbek adabiyotshunoslarini ham sanab o'tish lozim bo'ladi.

Badiiy ijod jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lgan, turli milliy adabiyotlarning aloqaga kirishuvi natijasida yuzaga keladigan ta'sir va o'zaro ta'sir adabiyotshunoslikning g'oyat murakkab, g'oyat sertarmoq masalalaridandir. U o'z ichiga, avvalo, ichki va tashqi ta'sir mavhumini oladi. Ichki ta'sir bir xalqning o'z adabiyoti doirasida davom etadigan hodisa bo'lib, o'tgan asrning yirik san'atkori keyingi asr yozuvchilariga o'lmas g'oyalarni ifoda qilishdagi ravon uslubi, xalqchil tili va janrlar xilma-xilligi bilan ta'sir etishi mumkin. Bu ta'sir alohida yozuvchilar o'rtasida bo'lganidek, bir davr adabiy harakatining ikkinchi davr adabiy harakatiga butunicha yaxlit ta'sir shaklida ham ko'rinadi. Chunonchi D.A.Chugunov adabiy aloqalar, o'zaro ta'sirlar va asar interpretatsiyalari (talqin) doirasiga: 1) turli mamlakatlar va turli davrlarning yozuvchilari o'rtasidagi o'xshash motivlar; 2) o'xshash syujetlar; 3) turli yozuvchilar asarlaridagi badiiy obrazlarning o'xshashligi; 4) turli adabiyotlar o'rtasida mavjud bo'lgan chuqur aloqalar kiradi, degan fikrni olg'a surgan.

Mustaqillik yillarida adabiyotshunoslikda A.Kamyu ijodining O'zbekistonda o'rganilishi, uning o'zbek adabiy jarayoniga ta'siri muammosi paydo bo'ldi. XX asrning ikkinchi yarmida jahon adabiy jarayonida o'z o'rniga ega bo'lgan Kamyu ijodi, uning uslubi, badiiyati, tafakkur tarzi ta'siri so'nggi yillar o'zbek nasrida ham sezila boshladi. Ushbu masala fransuz-o'zbek adabiy aloqalarining tarkibiy qismi bo'lib, muammoni ilmiy, nazariy jihatdan o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish tadqiqotimizning asosiy vazifalaridan biri qilib belgilandi. Mazkur holatdan kelib chiqib, A.Kamyu ijodining O'zbekistonga kirib kelishi, ya'ni

Kamyu asarlari retsepsiyasi va bu asarlarning o'zbek adabiyotiga ta'siri bilan bog'liq masalalar tadqiqi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XX asrning 90-yillaridan e'tiboran o'zbek nasri va she'riyatida inson "men"ini tadqiq etishga e'tibor kuchayib, bunda insonni o'ziga xos olam sifatida o'rganish, qayta kashf etish mezonga aylanib qoldi. Murod Muhammad Do'st, Xurshid Do'stmuhammad, Tog'ay Murod, Nazar Eshonqul va Shodiqul Hamro asarlarida noan'anaviylik realistik tasvir bilan sintezlashtirilgan tarzda olib borilganligi fikrimizning isbotidir. Bugungi kun milliy nasrda modernistik yo'nalish asoschilari Jeyms Joys, Alber Kamyu va Frans Kafka qalamiga xos falsafiy mushohadakorlik hamda poetik joziba ta'siri yaqqol bo'rtib ko'rinadi. Milliy nasrimiz jahon nasri bilan bo'ylasha boshlaganini alohida e'tirof etish lozim.

XX asr oxiri va XXI asr davomida jahon adabiyotida yaratilgan badiiy asarlarni mutolaa qilish, tushunish, talqin, tahlil va baholashga urinish o'zbek adabiy tanqidchiligidan dolzarb mavzularidan biriga aylandi. Natijada, nafaqat jahon adabiyotini tushunishga, balki milliy adabiyotimizda yangilanish va o'zgarishlarga intilishga ham e'tibor ortdi. O'zbek nasri va she'riyatida inson "men"ini tadqiq etishga e'tibor ancha jonlandi. A.Ulug'ov bunday usulni "G'arbona shartlilik uslubi" deb atab, u insonni tadqiq etishda o'zbek adabiyotida yangilanish yuz berishiga asos bo'lganligini ta'kidlaydi. [1.33] Murod Muhammad Do'st, Xurshid Do'stmuhammad, Tog'ay Murod, Nazar Eshonqul va Shodiqul Hamroning roman, qissa hamda hikoyalarida realistik tasvir noan'anaviylik bilan uyg'un holda olib borilganligi kuzatiladi. Bu borada o'zbek yozuvchilariga M.Prust, F.Kafka, J.P.Sart, A.Kamyu singari G'arb ijodkorlari asarlarining bevosita ta'sirini sezish mumkin.

Jahon adabiyotshunosligidagida A.Kamyuning "Begona", "Vabo", "Sizif haqida asotir (mif)", "Isyonkor odam", "Baxtli o'lim" singari qissa, roman, falsafiy esselari yaratilishi bilan "absurd adabiyot" va "absurd qahramon" tushunchalari yuzaga kelgan.

O'zbek nasrida bunday asarlarning paydo bo'lishiga Alber Kamyu ta'sirini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi. Natijada, o'zbek adabiyotshunos olimlar va tanqidchilar G'arb modern adabiyoti ruhida yaratilgan epik tur namunalarini tadqiq etib, ularni ilmiy jihatdan baholash imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Kuzatish va tahlillarimizga ko'ra, Alber Kamyu asarlaridan birortasi ham ma'lum sabablarga ko'ra, XX asrning 90-yillariga qadar o'zbek tiliga o'girilmagan. Butun dunyoda shuhrat topgan buyuk adib va faylasufning falsafiy esselaridan parchalar mamlakatimizda birinchi bor 1989-yili "Yoshlik" jurnalida "O'zlikni anglash- isyon" sarlavhasi ostida e'lon qilindi[2.57-60]. Bundan tashqari,

keyingi yillarda “Sharq yulduzi”, “Yoshlik”, “Jahon adabiyoti” jurnallari, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi hamda boshqa nashrlarda e’lon qilinayotgan maqola, bahs va munozaralarda G‘arb ijodkorlari qatori Alber Kamyu ham tilga olinib, uning zamonaviy adabiyotga ta’siri e’tirof etib kelindi. Bu bilan fransuz yozuvchisining tafakkur olami, o‘ziga xos tasvir uslubi, asarlarida ilgari surilgan g‘oyaviy-estetik niyat bilan yaqindan tanishish imkoniyatlari yanada kengaydi. Asosan, 1998-2007-yillar oralig‘ida adabiy tanqidchilikda va turli jurnallarda Alber Kamyu falsafiy qarashlari, ekzistensializm masalalari tahliliga bag‘ishlangan maqolalar hamda yozuvchi asarlari bilan qiyosiy planda olib borilgan izlanishlar paydo bo‘ldi. Maqolalarning aksariyatida yozuvchi asarlariga obyektiv baho berish, uning o‘ziga xos ijodiy qirralarini yoritishga intilishni kuzatish mumkin. Bugungi kungacha Alber Kamyuning tafakkur olami va o‘ziga xos uslubi borasida o‘zbek adabiyotshunosligida 50 ga yaqin maqolalar chop etilgan.

Absurd ma’nisizlik degan ta’rifga qarshi chiqqan adabiyotshunos olim Y.Solijonov, ushbu ta’limotni Alber Kamyu ijodining retsepsiyasi yordamida chuqur tahlil qilib, bu boradagi o‘z fikr va mulohazalarini asosli isbotlab bergan. Bu borada yozuvchi Nazar Eshonqulning “Ijodi “absurd” deb atalsa-da, absurd mavzusini ijodining bosh mavzusi sifatida tanlangan bo‘lsa-da, Kamyu asarlari va falsafiy kredosi bilan oxir-oqibat absurdni engib o‘tishni, uni ijod va san’at zavqiga aylantirishni, insonni o‘z taqdirining sohibi bo‘lishga rag‘batlantirishni bosh mavzu sifatida tanladi,” [3.353-354] degan fikrlari ham aynan Kamyu maqsad qilgan g‘oyalarning to‘g‘ri retsepsiyasidir.

Demak, qiyosiy adabiyotshunoslik sohasi, milliy adabiyotlarning o‘ziga xosligini, ularning tarixiy rivojlanishini va o‘zaro ta’sirni u yoki bu milliy adabiyotni boshqalar bilan taqqoslash asosida o‘rganish hamda interpretatsiya qilishni o‘z ichiga oladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Улуғов А. Адабиётни авлодлар янгилайди // Ёшлик. – 1998, №4.
2. Ўзликни англаш – исён. Фалсафий эсселар // Ёшлик. – 1989. – №1.
3. Эшонқул.Н. Мендан “мен”гача. –Т.: Академ нашр. 2014.

JADID SHE’RIYATIDA AN’ANAVIY BADIY SAN’ATLAR TALQINI

Tojiboyeva Muqaddas Abdurahimovna

Andijon davlat pedagogika instituti

tojibayevamuqaddas71@gmail.com

Annonatsiya